

על רדיו קולוניאלי והפרדה מתודולוגית: 'קול ירושלים' אצל אנדראה סטנטון

יאיר ולך

Andrea L. Stanton, *This Is Jerusalem Calling: State Radio in Mandate Palestine*, Austin: University of Texas Press 2013, ix + 258 pp

תחנת הרדיו המנדטורית 'קול ירושלים', ששידרה בשנים 1936–1948, הייתה אחד המוסדות הציבוריים המעטים בתקופת המנדט שהתיימרו לשרת, לייצג ולדבר בשם הציבור כולו, ערבים ויהודים כאחד. מחקרים רבים הציגו את תקופת המנדט כתקופה שבה התגבשו שתי חברות מקבילות בארץ ישראל, יהודית וערבית, עם משקים, מערכות חינוך ורווחה נפרדות. עם זאת בחסותה של בריטניה הוקמו מוסדות ממשלתיים מנדטוריים רבים שבהם עבדו ערבים ויהודים זה לצד זה, בפרט במפעלי תשתית למיניהם כגון רשויות הרכבות והדואר ומפעל בתי הזיקוק במפרץ חיפה. הציבור הערבי והיהודי כאחד נעזר במחלקות הממשלה המנדטורית, בבתי המשפט והמשטרה ובשלטון המקומי. אולם לא היו כמעט מוסדות ייצוגיים כלל-ארציים – פוליטיים, תרבותיים, חינוכיים או אחרים – שהוקמו כדי לשרת את כל תושבי הארץ. תחנת השידור התלת-לשונית שהוקמה בירושלים הייתה חריגה מבחינה זו. בתחנה עבדו בריטים, ערבים ויהודים ארץ-ישראלים זה לצד זה, והיא שידרה לכל האוכלוסייה בארץ. התחנה נוהלה בידי שירות השידור הארץ-ישראלי (Palestine Broadcasting Service), שהוקם בהשראת הבי-בי-סי. היא שידרה ברצועות שידור נפרדות בשלוש השפות הרשמיות. השידורים בערבית זכו למספר השעות הרב ביותר, אחריהן השידורים בעברית ורצועת שידור מצומצמת הוקצתה לשידורים באנגלית עבור אנשי הממשל וחיילים בריטים שהוצבו בארץ.

ספרה של אנדראה סטנטון הוא הספר הראשון שיוצא לאור ומוקדש כולו לתחנת הרדיו המנדטורית קול ירושלים. סטנטון היא מרצה לאסלאם ולמזרח תיכון באוניברסיטת דנוור,

ומתמחה בתולדות הרדיו והתקשורת. תרומתו של הספר ניכרת בכמה נושאים עיקריים: הדיון בשיקולים הבריטיים להקמת התחנה וניהולה, תיאור התשתית החברתית-טכנולוגית-מסחרית של האזנה לרדיו ושל האופן שבו אינטלקטואלים ערבים פעלו במסגרתה כדי לקדם סדר יום לאומי ערבי. הספר מסתמך בעיקר על ארכיונים מנדטוריים, על העיתון הערבי פלסטין והעיתון הציוני פלסטיין פוסט (Palestine Post), ועל ספרי זיכרונות של פקידים מנדטוריים ומנהלי התחנה. הספר רחוק מלמצות את סיפורה המרתק של התחנה ויש מקום למחקר נוסף.

הספר פותח בשאלה: מי היה קהל המאזינים? מי הקשיב לשידורי תחנת הרדיו? סטנטון עושה שימוש מושכל בנתונים רשמיים ובפרסומות בעיתונות ומשרטטת תמונה מעניינת של תפוצה גוברת של מספר מכשירי הרדיו בפלשתינה המנדטורית. אם בשנת 1926 היו רק שמונים משקי בית שהחזיקו ברישיון למכשירי רדיו, ב-1947, ערב סיום המנדט, היו מעל 115,000 בעלי רישיון כאלה. כשמונים אחוז מן המאזינים היו יהודים, ולשליש מאוכלוסיית היישוב היהודי הייתה נגישות למכשירי רדיו לעומת כעשרה אחוזים בלבד בקרב האוכלוסייה הערבית (עמ' 187). בהתחקות מדוקדקת אחר פעילותם של סוכני המכירות שייבאו לארץ מכשירי רדיו מראה סטנטון כיצד בשנות השלושים, עם התעצמות הסכסוך, נוצרה מעין חלוקת עבודה על בסיס לאומי כשהסוכנים החלו להתמחות איש איש ב'קהילתו' הלאומית. מרתק במיוחד בהקשר זה הוא סיפורם של בותאג' ובניו – עסק משפחתי של יבואנים של מכשירי רדיו בבעלות ערבית אשר ניהלה מחיפה אימפריה עסקית בפלשתינה-א"י. סוכני המכירות של בותאג' התגאו במיוחד בשיווק מכשירי הרדיו הבריטי שיוצרו בחברת 'קול אדוניו' (His Master's Voice), שנחשב למותג יוקרתי אך בהישג ידם של אנשי המעמד הבינוני. להבדיל מרוב ערביי חיפה, משפחת בותאג' נשארה בעיר לאחר מלחמת 1948 וניסתה למצוא את מקומה במדינת ישראל. המכתבים ששיגר אמיל בותאג' לעיתון פלסטין פוסט מעידים על קשייו: הוא התלונן על העוצר שהוטל על ערביי חיפה, בניגוד להבטחות לשוויון זכויות. בותאג' ניסה ללא הצלחה לקבל אישור מהשלטונות לנסוע ליפו בניסיון להציל את חנות העסק מבזיזה, ואחיו נעצר בידי השלטונות. העובדה שרוב קהל לקוחותיו של בותאג' גורשו או נמלטו מן הארץ במהלך המלחמה הקשתה גם היא על ניסיונותיו להחיות את העסק. זמן לא רב אחר כך עזבו בני המשפחה את הארץ והתפרזו בין לבנון, ירדן ואוסטרליה (עמ' 74-75).

הפרק השני בספר מגולל את סיפור הקמתה של תחנת השידור המנדטורית. ההחלטה על הקמת התחנה התקבלה על רקע המשבר החרیف במגזר הכפרי הערבי בפלשתינה-א"י שהדאיג את שלטונות המנדט בעקבות מאורעות תרפ"ט (1929). דו"ח הופסימפסון (1930), אשר התריע על השפעות ההגירה וההתיישבות הציונית על הכפריים, כמו גם שקיעתם בחובות, מילא תפקיד חשוב בהקשר זה. השלטונות הבריטיים חששו מנהירה המונית של כפריים מרוששים ומוכסלים לחפש עבודה בערים, וחוסר היציבות שתיווצר מכך. ההצעה להקים תחנת רדיו הופיעה בדו"ח נוסף שנודע כדו"ח סטריקלנד (Strickland Report, 1930),

שהתמקד ברעיונות לשיפור מצבם של הכפריים בגישה להלוואות והשקעות, שיווק וחינוך. קלוד פרנסיס סטריקלנד (Claude Francis Strickland, 1881-1962), פקיד אימפריאלי בדימוס מהודו, טען כי תחנת רדיו ממשלתית היא כלי חינוך ותעמולה אשר יאפשר גישה ישירה של השלטונות לתושבי הכפרים האנאלפביתיים ברובם, וימנע מהם להיסחף אחרי הסתה לאומנית מסוכנת. סטריקלנד הקפיד לציין כי המלצותיו התבססו על הניסיון שרכש בחבל פנג'אב שבהודו, שבו הוקמה תחנת רדיו לצרכים דומים.

הצעותיו של סטריקלנד התקבלו משום שהם השתלבו במדיניות המנדטורית. הבריטים שאפו לפיתוח איטי ומדוד של המגזר הכפרי באופן שימנע מהמשבר הכלכלי להתדרדר וכדי להאט את קצב ההגירה הכפרית לערים וממדיה, אך בלי להביא למודרניזציה מהירה בכפרים עצמם. תפיסה פטרנליסטית זו, מראה סטנטון, הדריכה גם את מנהלי תחנת השידור. רצועות שידור מיוחדות הוקצו למאזינים הכפריים הערבים בשעות נפרדות מהזמנים שבהן שודרו תוכניות שיועדו לערבים העירוניים. שעות שידור 'כפריות' אלה הוקדשו להדרכה בנושאים חקלאיים ולדיונים במוזיקה ובאסלאם – בהתאם לתפיסה הבריטית של המגזר הכפרי כמגזר דתי ושמרני. הציפייה הייתה שהמכשירים יישמשו להאזנה קבוצתית (שכן מכשיר רדיו היה מוצר יקר שידם של רוב הכפריים לא השיגה לרכוש), אך בפועל נראה ששידורים אלה לא היו פופולריים במיוחד. בסיכומו של דבר לא הוכיחה את עצמה תחנת השידור ככלי שליטה ותעמולה לאוכלוסייה הערבית הכפרית כפי שמקימה ציפו. במאוס 1936, כחודש בלבד לאחר הקמת התחנה, פרצו השביתה הכללית והמרד הערבי. כשנה לאחר מכן עבר מרכז הכובד של המרד מן הערים אל המגזר הכפרי, והשלטון המנדטורי איבד שליטה על חלקים נרחבים מהארץ. בניסיון להגיע אל תושבי הכפרים החליטה ממשלת המנדט לרכוש מקלט רדיו שיוצבו במרחבים ציבוריים שונים בכפרים כגון ה'מדאפה', בית האירוח, בית הספר או בית קפה המקומי. מקלטים אלה כוילו לתדר של 'קול ירושלים' ועברו התאמה מיוחדת בידי טכנאים כך שאי-אפשר יהיה להאזין בהם לשום תחנת רדיו אחרת, כדי להבטיח 'קהל שבוי' המאזין לשידורי התחנה בלית ברירה. השלטונות הבריטיים חששו במיוחד מההשפעה ההרסנית שעשויה להיות לרדיו בארי (Radio Bari), תחנת השידור בערבית ששידרה מאיטליה הפאשיסטית. בשנות הארבעים הביאה צמיחתו של מעמד בינוני כפרי ביקוש מסחרי גובר למקלטי רדיו, מכשירים שלא היו בהם הגבלות על התחנות שלהן אפשר היה להאזין. סטנטון מצליחה לשחזר בצורה יפה את המדיניות המנדטורית בסוגיות אלה אולם הספר, למרבה הצער, מספק צוהר צר למדיי שאינו מאפשר לשרטט תמונה היסטורית ברורה של חוויית ההאזנה של מאזינים ערבים כפריים ובכלל. הספר היה יוצא נשכר אילו היה נעשה שימוש במגוון רחב יותר של מקורות, כגון ספרי זיכרונות והיסטוריה שבעל פה.

כפי שמתואר בפרק השלישי, העובדה שהתחנה הוקמה בידי שלטון קולוניאלי ובמטרה לשרת אותו לא מנעה מאינטלקטואלים ערבים בולטים מלהצטרף לשורותיה. בניגוד למפעלים אחרים הייתה תחנת השידור שפעלה במרכז ירושלים אחת מאותם מוסדות מנדטוריים

שאינטלקטואלים ערבים הסכימו לשתף איתם פעולה בתקווה שדרכם יוכלו לקדם סדר יום, שיח וערכים לאומיים שיציעו את החברה הערבית קדימה. סוגיה זו קשורה לשאלה הגדולה יותר שהעסיקה את האליטה התרבותית הערבית מתחילת המנדט: האם ראוי לשתף פעולה עם מוסדות המנדט? האם יש תוחלת לשינוי 'מבפנים', כל עוד מחויבת ממשלת המנדט להקמת ה'בית הלאומי היהודי' שהובטח בהצהרת בלפור? בתחנת השידור אנו מוצאים מיקרוקוסמוס לבחינת סוגיות אלה. על פי סטנטון למעשה ברוב תקופת המנדט נטו הערבים לענות על שאלות אלה בחיוב, למרות הסתייגויות רבות. הפרק בוחן את המעורבות הערבית בתחנה באמצעות סיפורו המרתק של עג'אג' נווייהד (Nuwayhad) – אינטלקטואל לבנוני שהיגר לפלסטין והפך למנהל השידורים בערבית בתחנה. נווייהד הצליח לגבש אוטונומיה בניהול השידורים בערבית. לא הותר לו לקדם מסרים פוליטיים מובהקים, אך הדיון בנושאים חברתיים אפשר לנווייהד להרים את נס השינוי החברתי ולעסוק בשידוריו בלאומיות ובתרבות ערבית. כך למשל הייתה סדרת תוכניות של האינטלקטואלית סלווה סעיד (גם היא לבנונית במקור), שהוקדשה ל'בית הערבי החדש' והציגה מודל של נשיות ערבית בורגנית מודרנית.¹ אינטלקטואלים ערבים נוספים בחרו להשתתף בשידורי התחנה, ובהם המשורר אבראהים טוקאן משכם. התמונה שמוצגת בספר אינה ממצה בגלל מיעוט המקורות הערבים שבהם עשתה המחברת שימוש, ומספקת בעיקר מבט מוגבל 'מלמעלה' על התחנה. סטנטון מסתמכת בעיקר על העיתון פלסטין, אך למרבה הצער לא על עיתונים ערבים אחרים. היא מצטטת מתוך זיכרונותיו של נווייהד, אבל ישנם מקורות רבים אחרים רלוונטיים, כמו יומניו המחנך והאינטלקטואל הפלסטיני הבולט ח'ליל אלסכאכני, שבחר להחרים את התחנה ואינו נזכר בספר כלל.²

הפרק האחרון בספר בוחן את התחנה כשדה קרב בין יהודים לערבים – מטאפורית ומילולית. בהיסטוריה הקצרה של התחנה היו התכתשויות תכופות על מטבעות לשון ומושגים ציוניים שבהם נעשה שימוש בשידורים בעברית, וככלל זה פולמוס על השימוש בשם העברי 'ארץ ישראל', שעורר תרעומת רבה בקרב הערבים. מנהלי התחנה הבריטים ניסו להימנע מעימותים חזיתיים. שמה של התחנה, 'קול ירושלים' (להבדיל מ'קול פלסטין' או 'קול ארץ ישראל') נולד כתוצאה מפשרה זו. גם ההשמעה של 'התקווה' עוררה ויכוחים חוזרים ונשנים. אדווין סמואל (בנו של הנציב העליון הרברט סמואל) שכיחן כמנהל התחנה האחרון בשנות הארבעים, ניסה להסיר את האיסור על השמעת ההמנון הלאומי העברי, ללא הצלחה. התחנה הייתה יעד להתקפות מצד המחותרות העבריות, ובמלחמת 1948 חולקו מתקניה בין קול ישראל (מבני תחנת השידור בירושלים) ובין הרדיו הירדני (מתקני השידור ברמאללה).

1 Sherene Seikaly, *Men of Capital: Scarcity and Economy in Mandate Palestine*, Stanford, CA 2016

2 ח'ליל אלסכאכני, 'כזה אני רבותי!': מיומנו של ח'ליל אלסכאכני (תרגום וההדיר: גרעון שילה), מבשרת ציון 2007, עמ' 184-186.

התמונה בפרק המסכם חלקית למדי, בראש ובראשונה משום שהספר אינו נעזר במקורות בעברית כלל. כך למשל, פיצוץ התחנה בשנת 1939, שבו נהרגו שני עובדים (טכנאי ערבי ושרדנית יהודייה) נזכר כאן (עמ' 188-191) ללא פרטים על אחריות האצ"ל להתקפה – פרטים נגישים בקלות לקוראי עברית. כמו כן הספר כמעט אינו עוסק בשאלת מעמדה של תחנת הרדיו ביישוב היהודי. היחס שבו התקבלו השידורים בעברית ועמדתם של המוסדות הלאומיים או העיתונות העברית על השידורים כמעט ואינם נדונים כאן. גם תחנות השידור המחתרניות שהוקמו בידי ה'הגנה', האצ"ל והלח"י אינן זוכות לאזכור בספר, אף שנושאים אלה נדונו בעבודת קודמות של חוקרים שבחנו את מקומה של התחנה ביישוב – כגון תמר ליבס וזוהר קמפף, דרק פנסלר ואיתן אלמוג. מחקרים אלה זוכים בספרה של סטנטון להערות שוליים אחת, והספר אינו מרחיב מעבר לכך. נוסף על כך סטנטון לא השתמשה בעיתונים שפרסמה התחנה בעברית (קול ירושלים, הגלגל), כמו גם במקביליהם בערבית, **הנא אלקדס (כאן ירושלים) ואלמנתדא (הפורום)**.

במרכז הכריכה הנאה של הספר ניצב בית הכנסת האשכנזי 'תפארת ישראל' בעיר העתיקה (תמונה מתחילת המאה העשרים, שלה נוספו בכריכה ניצוצות חשמל) – בחירה תמוהה בהתחשב בכך שהספר מתמקד בעיקר בהשפעת הרדיו על החברה הערבית. בית הכנסת 'תפארת ישראל' נבחר מן הסתם בגלל הכיפה שעטרה אותו וצורתו 'המזרחית', בלי קשר להיסטוריה של המבנה עצמו. בחירה זו אולי ממחישה את נקודת התורפה העיקרית של הספר: ההיכרות המוגבלת מאוד של הסופרת עם החברה היהודית בארץ. סטנטון בוחנת את היישוב באמצעות עיון בפרסומי הפלסטיין פוסט באנגלית, אך זו מנסרה צרה ביותר. ספרה הוא בבחינת תמונת ראי למחקריהם של תמר ליבס וזוהר קמפף, דרק פנסלר, ואיתן אלמוג שהתעלמו כליל מן השידורים בערבית של התחנה ומקומה בחברה הערבית. למרבה הצער, זהו אחד הסימפטומים של ההפרדה המתודולוגית והלשונית המאפיינת את קהילת חוקרי המנדט, שבה מתמחים חוקרות וחוקרים רבים בחקר היישוב העברי או בחקר החברה הערבית, ומסתמכים על מקורות בעברית או בערבית, אבל לא בשתי השפות. מבחינה זו ה'חלוקה' ויצירתה של חברה דואלית בארץ ישראל אינה רק סוגיה היסטורית אלא גם גישה מתודולוגית ואפיסטמולוגית.³

האם אפשר להבין את התפתחות שתי החברות הללו ללא הבנת קשרי הגומלין שביניהן? שאלה זו תקפה במיוחד כאשר מדובר במוסד כמו תחנת השידור המנדטורית, שבו פעלו יהודים וערבים זה לצד זה, וקהל המאזינים מנה את שתי החברות גם יחד. סטנטון מניחה

Derek J. Penslar, 'Radio and the Shaping of Modern Israel, 1936-1973', in: Michael Berkowitz (ed.), *Nationalism, Zionism, and Ethnic Mobilization of the Jews in 1900 and Beyond*, Leiden 2004; איתן אלמוג, 'ראשית שידורי הרדיו בארץ ישראל בתקופת המנדט: אינטרס יישובי ציוני או מנדטורי קולוניאלי', בתוך: יהושע בן-אריה (עורך), *ירושלים בתקופת המנדט: העשייה והמורשת*, ירושלים 2003, עמ' 219-238; תמר ליבס וזוהר קמפף, "'הלא! ירושלים מדברת": החייאת הדיבור העברי ברדיו המנדטורי (1936-1948)', *קתדרה*, 133 (2009), עמ' 32-105.

שהייתה הפרדה ברורה וחד־משמעית בין שתי החברות בארץ ישראל. הנחה זו הייתה תקפה באופן כללי, ודאי כשבשלהי תקופת המנדט עסקינן, אך המחקר העכשווי שופך אור על מקרים אחרים שבהם יהודים בני הארץ, ובפרט המזרחים ותושבי הערים המעורבות חיו במציאות של עירוב תרבותי וחברתי לצד ההפרדה הפוליטית החדה עד סוף תקופת המנדט.⁴ הביטוי לגבולות המטושטשים בין שתי החברות נמצא במעורבותם המשמעותית של מוזיקאים יהודים בתזמורת הערבית של התחנה – מעורבות שאינה נזכרת בספר זה.⁵ למרות חולשותיו של הספר הוא מעורר דיון חשוב בשאלה כיצד תורמת תחנת השידור להבנת המשטר הקולוניאלי המנדטורי. סטנטון מצטטת (עמ' 168–169) את התייחסותו של האינטלקטואל האנטי־קולוניאלי פרנץ פאנון (Fanon) לרדיו אלג'יר, תחנת הרדיו הרשמית ששידרה באלג'יריה הצרפתית. תחנה זו, ששידרה בעיקר בצרפתית, כוונה ל'פיאה נואר' (pied-noirs), המתיישבים הצרפתים באלג'יר, בעוד אלג'יראים מוסלמים התעלמו מקיומה של התחנה וסירבו להאזין לשידוריה, לפחות על פי תיאוריו של פאנון. לא כך המצב ב'קול ירושלים'. צוות תחנת השידור כלל ערבים ויהודים תושבי הארץ והחברה הערבית לא החרימה את הרדיו, גם אם מתחה ביקורת על שידוריו. במובן זה הייתה תחנת השידור 'קול ירושלים' קרובה יותר לתחנות השידור הערביות בקהיר, בדמשק ובביירות, שפעלו בחסות ובהשפעה קולוניאלית אך הסתמכו על צוות ערבי וכיוונו לאוכלוסייה ערבית. השוואה זו ממחישה את אופיו של המשטר המנדטורי הבריטי כיצור כלאיים. מחד גיסא מטרתו הייתה לאפשר הקמתה של חברת מתיישבים יהודים, ושידורי התחנה בעברית תרמו לכך. מאידך גיסא, מחויבות הממשלה המנדטורית לחברת המתיישבים העברית הייתה מוגבלת הרבה יותר ממחויבות הממשלה הצרפתית למתיישביה באלג'יריה. המשטר המנדטורי כלל אלמנטים דומים למשטרים המנדטוריים האחרים שהוקמו, לפחות באופן רשמי, על מנת להכשיר את האוכלוסייה המקומית לממשל עצמי. כך סברו גם רבים מבני האליטה הערבית שהסכימו ליטול חלק בשידורי התחנה, מתוך אמונה כי בסופו של דבר תימצא הדרך לנצל את התשתית המנדטורית למטרות לאומיות המובילות לעצמאות.

הספר מסתיים בדיון מעניין באופן שבו 'חולקה' התחנה בזיכרון הלאומי הישראלי והפלסטיני. שתי החברות ניכסו מרכיבים מתוך סיפורה של 'קול ירושלים' כתחנת השידור הראשונה שממנה צמחו השידורים הלאומיים בהמשך. אולם בשני סיפורי הרדיו הללו, הישראלי והפלסטיני, מסופר חלקה של 'קול ירושלים' בהסתייגויות ובהשמטות לא מעטות, ואין רבותא בכך: שתי החברות מסרבות לראות זו בזו מרכיבה לגיטימית במכלול אחד. מבחינה זו סיפורה של תחנת הרדיו 'קול ירושלים' עדיין ממתין למחקר ההשוואתי שיצליח למזג את האלמנטים הסותרים והמשלימים הללו לכלל תמונה אחת.

Abigail Jacobson and Moshe Naor, *Oriental Neighbors: Middle Eastern Jews and Arabs in Mandatory Palestine*, Waltham, MA 2016 4

Rachel Beckles Willson, *Orientalism and Musical Mission: Palestine and the West*. New York 2013, p. 178 5